

Literatur og Kritik.

F. V. Mansa: Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedspleiens Historie i Danmark, fra de ældste Tider til Begyndelsen af det 18. Aarhundrede. Kiøbenhavn 1873. IV. 607 S. S. Svo. Gyldendalske Boghandel. Trykt hos J. H. Schultz.

Alt for mange Aar siden begyndte danske Lærde, og navnlig danske Læger at bearbejde den Deel af Lægevidenskaben, som man har kaldet den historiske Pathologie. Gaae vi tilbage til det 17. Aarhundrede, da indeholder den i alle Henseender uvurdeerlige Samling af Breve til og fra Ole Worm, der udkom i Kiøbenhavn 1752, talrige Bidrag til den nævnte Videnskab, og en neppe mindre rig Kilde ere de af Worms berømte Samtidige Thomas Bartholin udgivne Brevsamlinger: *epistolarum medicinalium centuriæ IV* (1663—67), hans *cista medica* (1661), hans *historiarum anatomicarum centuriæ VI* (1654—60), samt hans Bog *de medicina domestica Danorum* (1661). Alle disse Skrifter ere selvfølgelig benyttede i de forskellige Meddelelser om Thomas Bartholin, men kunne dog antages, ved en ny Bearbejdelse at ville give en betydende Efterslæt.

Vende vi os til vort eget Aarhundrede: da gøres det neppe nødigt at minde om de Arbejder i den omhandlede Deel af Videnskaben, der skyldes udenlandske Lærdes (i Tydskland Heckers og Schnurrers, i Sverrige Ilmonis og i Frankrig Littrés) Flid. At ogsaa vort Fødelands Literatur i denne Henseende ei har staaet tilbage, skyldes navnlig den i saa mange Henseender berømte Læge, J. D. Herholdt, og den høitagtede Forfatter af det Skrift, der nu ligger for os, og om hvilket vi skulle give en Beretning:

Herholdts Discipel og mangeaarige Medarbejder, Etatsraad, Dr. Med. F. V. Mansa. Det var i 1812, at Herholdt som et Program til Universitetets aarlige Reformationstest udgav sit første Arbeide over Medicinens Historie: *Selecta ex Historia artis medicæ*. Det var efter Herholdts Tilskyndelse, at Forfatteren til det ovennævnte Skrift valgte Æmnet til sin Disputats for den medicinske Doctergrad (1831): *De Epidemiis maxime memorabilibus, quæ in Dania grassatæ sunt, deque Medicinæ statu*. Som det hedder i Indledningen til det for os liggende Skrift, var det Forfatterens Agt at fortsætte disse Undersøgelser, efter den Plan, efter hvilken Disputatsen var udarbejdet. I at udføre dette Æmne hindredes han, deels ved en omfattende Lægepraxis, deels ved de ansvarsfulde offentlige Stillinger, han i Embedslivet kom til at beklæde. Desto mere maa det paa-skønnes, at, medens hans Arbeide i den lidende Menneskeheds Tjeneste, i Forening med hans Embedsgiernings Byrde, optog det meste af hans Tid, fandt han dog Leilighed til at sysle med enkelte Punkter af den medicinske Videnskabs Historie. Han nævner adskillige af disse i Indledningen til det nærværende Skrift. Hans Bearbejdelse af eet af disse Æmner kan forudsættes at være i Erindring hos endeel Læsere af dette Tidsskrift. Vi have her for Æie Hr. Dr. Mansas paa autentiske Kilder byggede Skildring af den Pestepidemie, der midt under den uheldige og ubæderlige Krig med Sverrige rasede i Kiøbenhavn og Helsingør, i Aaret 1711: en Fremstilling, der tillige oplyser mange af vore Culturforhold og Samfundstilstande i hiin Tid (Hist. Tidsskrift 1 B. 1840, 3 B. 1842). Blandt flere saadanne deels paatænkte, deels mere eller mindre udførte Arbeider hørte ogsaa en Fremstilling, den ærede Forfatter længe har havt under Hænder, af Lægevidenskabens Historie i Danmark fra de ældste Tider til K. Frederik II's Død; men blandt de samme Arbeider er ogsaa det, som han i sin høie Alder, da saamange af de Omstændigheder, der hidtil paa anden Maade sysselsatte ham, ere fiernede, har fundet Tid til at offentliggjøre, under Titel af Bidrag til Folkesygdommens og

Sundhedspleiens Historie i Danmark. Det er dette Skrift, der nu giver os Anledning til nogle Betragtninger. Men idet Referenten overlader til mere Sagkyndige at fremstille det Udbytte, der ved Forfatterens Granskning er vundet for Lægevidenskaben, har han for Øie at betragte de Æmner, der her fremstilles for os, fra, om han saa maa udtrykke sig, et mere universelt Standpunkt. Det er tilvisse en stor Feil, i hvilken altfor mange historiske Forfattere have gjort sig skyldige, naar de indskrænke Historiens Stof til en Beretning om de Begivenheder, der ligge indenfor den menneskelige Vilkaarligheds Omraade, og udelukke af dens Blade de Maader, hvorpaa en høiere Haand ved uforudsete og uventede Skiebner, griber ind i Begivenhederne, og snart bruger som sine Redskaber dræbende Sygdomme, snart Storm og Uveir, snart Jordskielv og underjordisk Ild, snart Dyrtid og Hungersnødens Rædsler. En Storm, som den, der rasede overalt i England d. 26. Novbr. 1703 (Stanhope, hist. of Engl. 1701—13. Tauchnitz éd 1870 I—II. I. 117—121), ødelagde Frugterne af mange Aars Flid, bragte Vandene overalt til at reise sig, og krævede utallige Menneskeliv paa Havet som paa Landjorden; en Ildsvaade, som den, der rammede London i Sept. 1666, og vor Hovedstad i Oct. 1728; et Jordskielv, som det, der ødelagde Lissabon Allehelgensdag 1755 (Schäfer Gesch. von Port. V. 295 ff.); en Sygdom der, som Choleraen i vore Tider, som den sorte Død i det 14. Aarh., bragte Ødelæggelse ind i alle Samfundskredse; en Hungersnød, som den der nu raser i Bengalen og bringer Elendighed over tallose Mennesker: alt Dette og alle lignende Tilskikkelser ere Aabenbaringer af skjulte, i Menneskelivet dybt indgribende Kræfter, hvis Virkninger ofte strække sig over flere Slægter, og som alle høre ind under Historiens Stof. Og hvis man, som de Gamle gjorde, sætter Historiens Nytte deri, at den giver os Exemp-ler baade til Efterligning og til Advarsel, og udtaler en Dom over Menneskenes Færd (Tac. Annall. III. 65): da er det netop under de store Calamiteter, at baade de gode og de onde Egenskaber skinne i det klareste Lys. Paa den ene

Side have slige Tidsrum af Menneskenes Historie Exempler at tilbyde paa tro Pligtopfyldelse, paa Selvopoffrelse, paa Barmhjerlighed og paa Kierlighed, paa den anden Side paa Haardhed, Egennytte og Ubarmhjerlighed¹⁾. Det er netop dette, der gjør, at Studiet af de store Epidemier bliver saa lærerig (jvf. Littré, des grandes épidémies, *Révue des deux mondes* Fev. 1836, Pag. 221 sqq.). Desværre maa det indrømmes, at Historiens Advarsler saa tidt overhøres; under den forfærdelige Epidemie i det 14. Aarh. gik det ud over Jøderne; det hed om dem, at de forgiftede Brøndene; næsten 500 Aar forløb; da udbrod i 1821 den gule Feber i Barcelona; nu hed det om de Læger, der paastode Sygdommens smitsomme Charakter, at de forgiftede de Syge, og en fransk Læge, der af sin Regiering var sendt til Spanien, beretter, at de municipale Auctoriteter i Barcelona og dens Forstad gjorde den ophidsede Folkestemning den ene Indrømmelse efter den anden (*Adouard: la fièvre jaune à Barcelona 1821. Paris, 1822*). Endnu sildigere hørte slige Beskyldninger mod Læger og andre Personer til Dagens Orden, i de af Choleraen hiemsøgte Byer.

Holde vi os til Indholdet af Hr. Dr. Mansas Værk, da er dette dels en Skildring af de Former, under hvilke Sygdommene optraadte i de nordlige Lande, tilligemed en Angivelse af de Forhold med Hensyn til Kulde og Hede, frugtbare og ufrugtbare Aar m. m. der kunne antages at have havt Indflydelse paa Sundhedstilstanden; dels en Skildring af de Foranstaltninger, der tiende til at læge de Syge, til at lindre de Uhelbredeliges Plager, til at sørge for de Forladtes og Hielpeloses bedre Pleie, og til, hvor der var Smitstof, at hindre dette fra at gribe videre om sig. Een af de Former, under hvilken Sygdom yttrede sig saare almindeligt i ældre Tider var Spedalskhed, hvortil man har meent, at Smitstoffet medbragtes med de fra Østen hjemvendende Korsfarere. Hvor almindelig udbredt denne Syg-

¹⁾ Exempelviis kunne vi anføre Beretningen om den gule Feber i Barcelona i 1821 s. Lauretelle *Hist. dé Fr. depuis la Rest.* III. 326. 2. éd. Paris 1844.

dom var, viser Mængden af de for Spedalske bestemte Helbredelsesanstalter: Frankrige alene havde 2000 Leprosarier, den øvrige Christenhed omtrent 19,000. Tilsidst var der hos os ei nogen By, ei nogen Flekke, uden den havde sit Hospital, hvor Patienter indlagdes, og hvor de, saa længe de vare hiemsøgte af denne Sygdom, holdtes fiernede fra Samkvæmmed de Sunde. En Fortegnelse over de danske Anstalter af denne Art findes S. 36. Disse Huse stode under Tilsyn af en Geistlig, og vare anbragte udenfor Byerne, om mueligt i Nærheden af Vand, helst rindende, fordi Bade ansaaes som det vigtigste Lægemedel for de Spedalske. Det var iøvrigt ei alene Personer af de laveste Samfundsklasser, der hiemsøgte af hiin Sygdom. Fra Samfundets høieste Punkter kunne vi nævne den berømte Andreas Sunesen, der 6 Aar før sin Død trak sig tilbage fra sit Embede som lidende af denne Plage (P. E. Müller, vita A. Sunonis, Hafn. 1831. 4to, P. 28). Bekiendt er det, hvilke strenge Forholdsregler der brugtes hos Jøderne (Lev. 13. 14, Paulus Com. über das N. T. 2 Ausg. Lübeck 1807 I. 191 ff.) for at holde Spedalskheden borte fra de Karske. Wiener Bibl. Realw. 3 Ausg. (1848) I. 114. De, der vare angrebne af Sygdommen, maatte boe udenfor Byerne, ikkun omgivne af dem, der vare ligesaa elendige som de selv; de maatte bære en særegen, let kiendelig Dragt; de maatte tilraabe Enhver, der kom dem imøde, at de skulde vogte sig for at komme dem nær; thi selv deres Aande ansaaes for smitsom (Michaëlis, Mos. Ret, d. d. Overs. II, 163). «Overbeviisningen», skriver Dr. Mansa (P. 37), «om Sygdommens Uhelbredelighed var forøvrigt saa stor, at de Syge, førend de indførtes i de for dem bestemte Opholdssteder, høitidelig bleve udelukkede fra alt Menneskesamfund, ved en religiøs Ceremonie, der meget lignede den, der brugtes ved de Dødes Jordefærd». Forf. anfører Dette under Henviisning til Ogée, Dictionnaire de Bretagne, et Værk, der ei er os bekiendt. Efter en anden Kilde, Martene Ritus antiqui, Ed. II. Antv. 1736 f. anfører Michelet, Hist. de France, ed. à Bruxelles 1837, IV. 256, at «der

blev opstillet et Stillads i Kirken foran Alteret, der behængtes med sort Klæde; den Spedalske knælede, og hørte i denne Stilling Messen; Præsten tog nogen Jord, kastede denne paa den Spedalskes ene Fod, førte ham ud af Kirken, og udtalte et Forbud mod, at han maatte lade sig see udenfor sin fremtidige Bolig, med mindre han var iført den for de Spedalske brugelige Dragt (Martene l. c.) Dog stode disse Elendige ei ganske ene i Verden. Ved flere Pavebullaer var det bestemt, at, naar Sygdommen var paakommen et Menneske, efterat han havde indladt sig i Ægteskab, saa vare Manden og Hustruen forpligtede til ei at forlade hinanden (De Coniugio Leprosorum, Decr. Gregorii Lib. IV. Tit. VIII, der indeholder pavelige Breve af det nævnte Indhold, Böhmer Corp. Juris Can. Halæ Magdeb. I—II 4to (II 656). Men idet Kirken ei lagde Hindringer iveien for Fortsættelsen af de Spedalskes ægteskabelige Samliv: gik den modbydelige Sygdom i Arv paa kommende Slægter. De, som vare plagede af hiint Onde, bleve snart en Byrde for Samfundet, og sank ned til en Kaste, der var til Plage for Alle, og igjen laa i Kamp med hele det Samfund, hvoraf de vare udstødte. Under den i det 14. Aarh. opstaaede Pest maatte de med Jøderne dele Beskyldningen for at have foranlediget den Sygdom, der bortrev Menneskene skareviis (Depping Gesch. der Juden im Mittelalter. Stuttgart 1834. S. 23. Michellet, l. c. jvfr. Milman Hist. of Latin. Christianity V. 280—81). En Epoche i Middelalderens, maaskee i hele Verdens Sygdomshistorie danner den i Øieblikket berørte Pestsygdom, der hos os er kaldet den sorte Død, i Norge den store Mandedød, i Sverrige Digerdøden, i Frankrige la peste noire. Forfatteren har fulgt denne ødelæggende Sygdom under dens hele Løb, fra dens første Begyndelse i det østlige Asien, omtrent et Decennium, inden den naaede vore Enemærker. At intet væsentligt nyt Stof er føiet til hvad man alt i lang Tid har vidst om denne Sygdom, med hvis ødelæggende Virkninger de blodigste Krige ei kunne taale den fierneste Sammenligning, er en Følge af Kildeskrifternes overordentlige Magerhed. Verdensberømt er den Pest

bleven, der i den peloponnesiske Krigs første Aar, efterat have hærget Ægypten, Libyen og Endeel af det persiske Monarchie, udbrod i den atheniensiske Havn Piræus, og strakte sig videre over Attika. Dens Navnkundighed skylder denne Epidemie den Omstændighed, at den store Historieskriver Thukydids har givet en Skildring af Sygdommen, til hvilken han ei blot var et Øievidne, men af hvilken han selv var angreben. Thukydids Beretning om denne Pest (de Bello Pel. Lib. II. c. 47—54), eller som Grækenlands nyeste Historieskriver G. Grote (Hist. of Greece 2 ed. 1870, V, 419) kalder den «an eruptive typhoid fever», som han tillægger en vis Lighed med Børnekopper, giver os en Beskrivelse over de Symptomer, med hvilke Sygdommen angreb sine Offre, over de Lidelser, den medførte, og den Angest og Bekymring, hvormed den betog alles Siæle (jvfr. Krauss Disq. de natura morbi Athen. a Thucydide descr. Stutg. 1831, Svo). Hvor langt er det ei fra, at nogen samtidig Historieskriver har været for den sorte Død, hvad Thukydids var for den atheniensiske Pest? Og dog vare de Offre kun faa, hvilke denne sidste krævede, imod de 30 Mill. hvilke den sorte Død, efter Heckers Beregning, (Hecker, die grossen Volkskrankheiten des Mittelalters, herausgeg. von Hirsch. Berlin, 1865. S. 54), skal have revet med sig. Pesten naaede allerede saa tidligt som 1347 Constanti-nopel. Den daværende Keiser Johan Kantakuzenus, der 1355 nedlagde Regieringen, og ombyttede Thronen med en Celle i et Kloster, skrev Memoirer over sin Tids Historie, og giver heri (Lib. IV c. 8—9) en Skildring af den Sygdom, hvortil han selv havde været et Øievidne, og som havde bortrevet hans egen Søn Andronikus. Hvad man ellers har erindret mod denne Forfatters Charakter som Historieskriver, kan ikke svække Troværdigheden af hans Skildring af Det, han selv havde oplevet, saa langt han end staaer under Thukydids, hvem han kiendelig efterligner. Han omtaler «at ingen Diæt, ingen nok saa kraftig Legemsbeskaf-fenbed kunde sikkre imod Pestens Angreb; den rev de Stærke med sig saavel som de Svage»; han omtaler de forskellige Symptomer, under hvilke den yttrede sig hos de forskellige

Individer; snart ved Pestbylder paa Armene, Kiæberne og andre Legemsdele; skares der Hul paa disse, udflod der en ildelugtende Materie, og stundom kom den Syge sig. Hos Andre viste Sygdommen sig som Brand i Lungerne (Joh. Cantakuzeni, Opp. ed. Schopen, Bonnæ 1828, Vol. I—III).

Dr. Mansa ledsager Epidemien paa dens Vei giennem det øvrige Europa, inden den naæde de nordiske Lande. Med et norsk Skib, paa hvilket alt Mandskabet var uddød, kom den til Hundborg Sogn i Thy, og derfra udbredte den smitsomme Sygdom sig over det hele Land. Ad samme Vei, som den var kommen til Danmark, kom den ogsaa til Norge, med et Skib, der kom ind i Bergens Havn. Fra de gamle danske Provindser Øst for Sundet, skal Smitten have udbredt sig til Sverrige; om den fra Slesvig og Holsteen er kommen til Tydskland, eller omvendt, er ikke afgjort. De samme Ødelæggelser, der betegnede dens Vandring giennem de øvrige europæiske Lande, vare ogsaa karakteristiske for dens Vei igiennem Norden. Som alt bemærket, er det faa og ufuldstændige Efterretninger, der ere levnedes om dens Fremtræden i det Enkelte. Men hvilket uudsletteligt Minde den har efterladt sig i den almindelige Bevidsthed, sees bedst af Folkesagnene (Thiele, Danske Folkesagn, II. 57 f. f., i hvilket Værk dog Sagn om pestagtige Sygdomme fra meget forskellige Tider ere sammenfattede; Faye, Norske Folkesagn, Arendal 1833, S. 136 f. f.). Enkelte offentlige Foranstaltninger tyde paa, at man ved overordentlige Forholdsregler har maattet raade Bod paa den Uorden, der under Pesten havde indsneget sig i alle Forhold. Pave Gregor XI (1370—78) tillader Erkebiskop Thrønd i Nidaros at dispensere 20 uægte Født og 10 Præstesønner fra Manglerne ved deres Fødsel, og at forfremme dem til alle geistlige Værdigheder, *efterdi det var oplyst, at Erkestiftets Geistlighed, der tilforn havde bestaaet af 300 Personer, nu ikkun talte, efter den store Dødelighed under Pesten, 40 svage og affældige Præster (en Pavebulle, Avignon 3. Decbr. 1371 Norske Dipl. V. 201). En lignende Indrømmelse havde

Gregor XI's Formand paa Pavestolen Clemens VI (1342—52) givet Erkebiskop Oluf af Nidaros og Biskop Giesebrecht i Bergen (Avignon 18. Juli 1351) Sammesteds VII. 229. I samme Værk findes flere Brevskaber, der til Punkt og Prikke bekræfte Sagnenes Fortællinger om den Forvirring, der havde grebet om sig overalt under Pesten (II. 409, V. 194, VII. 160. 311). En Mærkelighed er det, som Reuterdahl anfører (Sv. Kyrkans Hist. 2 B. 2 H. S. 137), at hverken den svenske Rimmkronike eller noget hidtil bekiendt svensk Diplom omtaler denne Sygdom. Betydende maae dog dens Virkninger have været i alle 3 nordiske Riger. Om det end ei forholder sig saaledes, som man tilforn antog, at Jyllands Heder skrive sig fra den sorte Dod (Olufsen i Vidensk. Selsk. Skrifter, Hist. og Phil. Afd. I. 314 f. f.): saa er der dog Vidnesbyrd nok tilbage, der tale om de Ødelæggelser, Pesten i det Par Aar, den rasede, anrettede i Danmark. Naar forøvrigt Forf. er af den Mening, at den Masse af Menneskebeen, man har fundet ved at anlægge en Brønd paa Hiultorvet i Viborg (Ursin, Stiftsstaden Viborg S. 191), og det lignende Fund, man har gjort i Skielskør af Lig der ei vare i Kister (Brasen, Skielskør Bymark, Hist. Tidsskr. VI 588—91), skulde være Levninger fra den sorte Dods Tider: da ville vi ei negte Mueligheden heraf, men mene dog, at denne usædvanlige Begravelsesmaade lige saa vel kan henføres til sildigere Pestepidemier. Værre end i Danmark var Tilstanden dog i Norge; det var under Mandedøden, at alle Rigets Biskopper paa een nær døde, at mange af Domcapitlernes Medlemmer, og mange ansete og erfarne Geistlige gik bort; man greb da til det Middel at præstevie ganske unge Mennesker. Dette i Forening med adskillige sammenstødende, ligeledes fra Pesten hidrørende, Omstændigheder, tjente til at forberede den forhen saa mægtige norske Kirkes Oplosning (Keyser, den norske Kirkes Hist. II, 240 f. f.).

Saa forfærdende Ødelæggelser Pesten end havde anrettet i hine Aar, saa havde den dog ikke udraset i de nordlige Lande; der var mange andre Epidemier, der rasede endog

i det 16 og 17 Aarhundrede; i A. 1564 døde i Kiøbenhavn saa stort et Antal Personer, at, som en Samtidig beretter, der i een Nat afgik 60 Personer, og der jordedes i Aarets Løb paa Frue Kirkegaard alene 700—800 Lig, medens Antallet i almindelige Aar beløb sig til 60—70 (S. 194). I 1578 hiemsøgte Kiøbenhavn og Odense atter af Pesten; paa det førstnævnte Sted ophørte Universitetet sin Virksomhed, hvad der oftere tilforn havde været Tilfældet under lignende Forhold. Det Samme skete i 1583; 1599 indtraf under en meget lang Vinter Dyrtid; saasnart Foraaret kom, begyndte man fra Kiøbenhavn at hente Kornvarer fra Havnene ved Østersøen; men med Sæden indførtes Pest i Staden, der rasede med en saadan Voldsomhed at der efter Slanges Fortælling (Chr. IV. Hist. I, 155) af en Folke­mængde paa 30,000 borttrykkes over 8,000. Det vilde blive vel omstændeligt, dersom vi skulde omtale alle de pestagtige Sygdomme, der i det 17. Aarb. hærgede Danmark. De antages gjerne bragte med Varer fra Provindserne ved Østersøen. Af Yttringer hos Th. Bartholin de med. dom. Dan. P. 337 fremgaaer, at man ikke var enig om, hvorvidt Pesten ved indførte Varer fra smittede Steder havde udbredt sig her i Landet. I 1661, da en Pest greb om sig i Landene ved Østersøen, indhentedes i denne Henseende det medicinske Facultets Betænkning. Den gik ud paa, at «det ei var sikkert at indføre fra de befængte Steder Hamp, Hor, Uld, Klude, Dyrhuder, Skind, Humle, Meel og andre Varer, der kom fra Preussen og Landene ved Østersøen, inden de af de samme Mænd, der havde bragt dem hertil, vare førte til et ubeboet Sted, og der i et Tidsrum af 6 Uger vare spredte og udsatte for Luftens Paavirkning, medens imidlertid Varernes Eiermænd holdtes indespærrede». Den samme Betænkning tilraader, at de Sække eller Hylstre, hvori Varerne vare førte hertil, skulde soles og luftes og ryges. Bartholinus de med. dom. Dan. p. 328—59.

Interessant vilde det være, dersom en nøiagtig Optælling var skeet af de Døde for hvert Aar, navnlig saa tidt en Pestepidemie herskede; men herpaa er ikke at tænke. Mod

Enden af Chr. IV's Regiering udkom en Kgl. Forordning (1645), der bød at Præsterne i ethvert Sogn skulde holde Bog over Døde, Fødte og Ægteviede; mange af disse oprindelige Kirkebøger ere levnede (de af dem, vi have seet, tage alle deres Begyndelse midt paa Sommeren 1645) Soderup Sognekalds begynder 4. Søndag eft. Trin. 29. Juni 1645, Kr.-Eskildstrups 6. S. eft. Trin. 15. Juli 1645, men mange af dem ere førte unoiagtigen, og ere fulde af Huller. For St. Olai Sogn i Helsingør er der saaledes et Hul fra 1652—66 (Mansa S. 544). I Kiøbenhavn begyndte 1. Jan. 1652 en Klokker ved Frue Kirke, Poul Sørensen, en Ligbog, der tillige skulde indeholde en summarisk Angivelse af de paa samtlige Stadens Kirkegaarde Jordede; foruden vor Frue, Helligeistes, St. Petri, St. Nicolai, Christianshavns, den nye Kirkegaard, Holmens, «Kgl. Maiestæts udenfor Nørreport»; denne Ligbog blev Poul Sørensen ved med at føre i Aarene 1652, 1653, 1654, men standser med Aug. 1654; den ender med den Bemærkning, at der i den ene Maaned August 1654 var, blot fra Frue Sogn, jordet 229 Mennesker. Vi meddele disse Angivelser, udentviyl den første Opgiørelse af Dødelighedsforholdene i vor Hovedstad, som ei synes at være komne til Hr. Dr. Mansas Kundskab, og at den omtalte Ligbog, hvoraf vi have laant hvad der er anført i Noten¹⁾,

¹⁾ Klokker Poul Sørensens Ligbog fra Nytaarsdag 1652 til Aarsdagen 1653 Begravede:

Vor Frue	238.
H. Geistes	118.
St. Nicolai	190.
St. Peders	132.
Christianshavn	134.
Den Nye	872.
Holmen	849.
Kgl. Mai. Kirkegaard udenfor Nørreport	26.

Summa 2559.

Nytaarsdag 1653 til Aarsdagen 1654:

Vor Frue	153.
H. Geistes	56.
St. Nicolai	109.
St. Peders	76.

bevares paa Universitetsbibliotheket. Vi tilføie ikkun, at ved den «nye Kirkegaard og Hs. Majestæts Kirkegaard udenfor Nørreport» er der at forstaae — den Begravelsesplads udenfor Staden, i hvilken flere af Hovedstadens Kirker havde Part, og som under en tidligere Epidemie var udlagt til Begravelsessted, hvorom kan sees O. Nielsen: Kiöbenhavns Diplomatarium I, 432. Det kan her bemærkes, at der, foruden disse Assistentkirkegaarde var adskillige andre i Staden (jvfr. Olufsen: Collectanea til et antiqvarisk-topographisk Lexicon over Danmark S. 9—10.)

I Tidernes Løb antog det menneskelige Legemes Sygdomme nye Former, og saaledes blev Spedalskhed, der i Middelalderens tidligere Aarhundreder gav Anledning til saa mange offentlige Foranstaltninger, efterhaanden usædvanlig her i Landet: De saakaldte St. Jørgensgaarde bleve derfor ved K. Christian III's Riber Artikler, 1542, ophævede, og lagte til de større almindelige Hospitaler, der oprettedes i ethvert Landskab (Krag og Stephanus Chr. III's Hist. I, 633). Men andre og det endnu værre Sygdomme kom istedenfor de gamle. Blandt nye Sygdomme nævnes Skiørbug, der, efterat den først var indkommen i Landet i det 15. Aarb., var bleven overmaade almindelig, og paatrykte næsten enhver anden Sygdom sit Stempel, eller forværrede den i høi Grad (p. 325). De Aarsager, der havde foranlediget Skiørbugens Overhaandtagen vare «ei alene Landets kolde og fugtige Klima, Befolkningens usunde og urenlige Boliger, dens hyppige Færd paa lange Søreiser, men fornemmelig Nydelsen af uhensigtsmæssige, og for Sundheden skadelige Næringsmidler». Dr. Mansa omtaler (S. 325) at den almindelige Mands daglige Kost var saltede Kiød- eller Fiskespiser, og «jo federe de vare, med desto større Velbehag nødes de». Han anfører Ord af Thomas Bartholin

Christianshavn	102.
Den Nye	615.
Holmen	983.
Kgl. Mai. Kirkegaard	16.
	<hr/>
	Summa 2110.

(de Med. dom. Dan. p. 391) at «Sveden brast frem paa hans Pande, naar han saae eller lugtede disse umaadelige Saltmadsanretninger.» Han dvæler ved et Ord af den samme Forf. (af samme Skrift), at det ikkun var «paa Lækkermundes Bord, at der kom Suppe af ferskt Kiød, Æggesøbe og Mælkemad, thi dette stred imod de Danskes gamle Sædvane». Med Hensyn til det Spisereglement, han anfører (p. 320) hvorefter 12 fattige Disciple i Vordingborg Skole skulde bespises i Tidsrummet 1615—32, i hvilket de ovennævnte Spiser indtage en Hovedplads: da ville vi henvise til andre Spisereglementer fra omtrent samme Tid, der gialdt for offentlige Stiftelser, og hvori en Fremgang til en sundere Kost er umiskiendelig; Melchior Herlufsholm 1. Udg. 1822 S. 176, et Spisereglement fra 1620. Nyerup Univ. Ann. S. 195 et Spisereglement fra Midten af det 17. Aarh. for Communitetet. I 1645 antog den nævnte Sygdom en saafarlig Charakter, at der ved en Regieringsforanstaltning blev udarbejdet af Universitetets medicinske Facultet en Veiledning til at behandle Sygdommen; i denne anbefales flere indenlandske antiskorbutiske Urter. Under d. 25 Juni 1645 overdrager Kongen «de Høilærde» at udarbejde en dansk Urtebog, der skulde indeholde Planternes danske og latinske Navne; de Steder, paa hvilke de pleiede at voxte, samt de Sygdomstilfælde, i hvilke de kunde anvendes. Det var paa denne Maade at Simon Paulis Flora Danica udkom i Kong Chr. IV's Dødsaar (1648). En anden Sygdom, der tilhører Overgangen mellem Middelalderen og den nyere Tid, der i en længere Aarrække herskede epidemisk i England, men ogsaa derfra hiemsøgte de nordiske Lande, var den saakaldte engelske Sved, the sweeting Sickness «la suette anglaise», som de Franske kalde den. (Holberg Epistler ved Bruun IV. 406 f.) Den yttrede sig første Gang efter den Seier, Henrik VII vandt ved Bosworth (1483), der gjorde Ende paa den langvarige Feide mellem den hvide og den røde Rose, og menes at have udviklet sig hos de tøilesløse Leietropper, der udgjorde den seirende Fyrstes Hær. Det var en Sygdom, der lagde mange Menne-

sker i Graven. Vi ville lade det staae ved sit Værd, hvad selv en endnu levende engelsk Forfatter siger, at „den valgte sine Offre udelukkende blandt indfødte Englændere. Brød den ud i en fremmed Stad, søgte den de der boende Folk af engelsk Herkomst, med en Sikkerhed, der ikke slog feil.“ Det var i Regelen Mænd mellem 30 og 40 Aar, den angreb, og de Stærkeste vare meest udsatte for Smitten. Sygdommens Symptomer vare et kort Aandedrag, Mæthed og Tilbøielighed til Søvn. De der bleve angrebne med fyldt Mave, døde strax; de, som gave efter for deres Tilbøielighed til Søvn, var det endog ikkun for eet Qvarteer, vaagnede blot for at døe. Saa hurtig var Sygdommens Fremgang, at af 7 Mænd der spiste sammen til Aften i London, vare de 6 Lig inden Morgenen brød frem“ (Froude, Hist. of Engl. from the fall of Wolsey to the defeat of the Spanish Armada V. 252—53). Denne Sygdom, der først havde viist sig i 1483, brød 4 Gange løs i det følgende Aarh., 1506, 1517, 1528 og 1551. Under dens 3die Fremtræden yttrede den sig ogsaa paa Fastlandet. Medens der var lutter Glæde i Hamborg over Reformationens Seier, viste „den engelske Sved“ sig med Eet, d. 25de Juli, dræbte i de 22 Dage, den rasede i denne Stad 1100 Mennesker, yttrede sig den 29. Juli i Lybek, den 31. August i Stettin; derfra gik den over til de nordiske Riger, og rasede i dem alle med Voldsomhed. Hvad man havde erfaret paa andre Steder, blev ogsaa her kundbart, at Sygdommen var mere dræbende for unge og stærke Folk, end for gamle og svagelige; ogsaa herfra haves Vidnesbyrd om at et Redningsmiddel var at finde i at nyde varm Drikke (S. de anførte Steder S. 132—43). (Overhovedet kan om det hele Æmne mærkes Hecker, der Engl. Schweis, Berlin 1834, Svo). En Mærkelighed var det, at samtidig hermed udbrød i Tydskland en Sygdom mellem Fiskene og Fuglene (Hecker S. 93—94) og i Vigen i Norge blandt Bierne (Mansa S. 141). Lighed med den eng. Sved har man troet at finde i den af Oldtidens Læger (Cels., de Med. L. III c. 19) omtalte morbus cardiacus, (maladie aor-diaqus, Littré dict de la langue franç, I. 487). Mærkere

Skygger kastede en anden med den engelske Sved næsten samtidig Sygdom over Forholdene, deels fordi den ikke senere har kunnet bringes til at vige, deels fordi den skylder den menneskelige Usædelighed sin Fremtræden og Udbredelse. Det er, som bekiendt, den almindelige Mening, at den syphilitiske Smitte først udbrod under de Franskes Tog til Neapel 1495, eller i alt Fald, om end maaskee tidligere ei aldeles ubekiendt, dog under dette Tog naaede sin høieste Udvikling. Tidsalderens over alle Grændser gaaende Usædelighed, hvorpaa Exempler anföres (S. 122—23) bidrog betydeligen til at forøge Sygdommen; men det tør vel ikke negtes, at den ogsaa angreb aldeles Uskyldige, og at den, inden Lægevidenskaben havde faaet Bugt med dens værste Yttringer, viste sig som en ondartet smitsom Sygdom, der overfaldt Alle uden Forskiel. Den naaede snart vort Födelands Grændser, (S. de af Dr. Mansa S. 131 samlede Beviissteder); der antoges en egen Læge, for at helbrede dem, der i Vestergotland laa af denne Sygdom; han havde saa meget at bestille blandt Bønderne, der lönnede ham, at han ikke kunde yde Rigsmarken Svante Nielsen Sture, der led af samme Onde, sin Bistand. Det var ved de dengang saa meget brugte Badstuer, at Smitten udbredte sig, og paa Reformationstiden afskaffedes disse, navnlig under det Paaskud, at de tiende til at udbrede hiint Onde. Der var enkelte Byer, baade i Danmark og i Norge, der fremfor de øvrige vare i Vanrygte for deres Usædelighed saaledes Bergen, hvor endnu for 50 Aar siden Sporene af de hanseatiske Kiöbmænds demoraliserende Indflydelse ikke havde tabt sig (Sagen og Foss Beskr. over Bergen 1824). Thomas Bartholin, (med. Dan. domestica p. 401) roser, at i Danmark «nulla publica lupanaria conceduntur», og har Ret i, at disse Anstalter vare strengt forbudne i Lovene; et andet Spørgsmaal er det, om Lovbudene holdtes i Kraft, hvad man maa betvivle, baade efter hvad man læser i Ch. Dorothea Biehls (saakaldte) «historiske Breve» som i Langebeks Skaldedigte, og «Piecerne om Fröken-Kontorerne» i 1772. (Jvfr. Werlauff Anm. til

Holbergs Lystspil S. 246, Falster, Amoen. Phil. III. 123 sqq.). Naar som Steder, der tiende til at vedligeholde Usædeligheden, Klostrene nævnes, og den bekiendte Anekdotte gientages i Dr. Mansas Skrift (p. 123) om at «paa eengang Kokken, Bryggerkarlen og Kioldersvenden i St. Knuds Kloster i Odense kom i Barselseng: da sætte vi ingen videre Lid til dette Æventyr, der hører ind under samme Kategorie, som Sagnene om den utrolige Masse Been af spæde Børn, der opdagedes i hule Træer i Vadstena Klosterhave og fandtes indmurede i Bygninger i Alvastra, Skokloster og flere Steder (S. Brunius, Konstanteckningar under en Resa År 1851, S. 76), eller som Fabelen om Pavinden Johanne, der midt paa Roms Gader skal have barslet A. 855 (Gieseler K. G. II. 1 Abth. 29; Döllinger, die Papst-Fabeln, München 1863, S. 1—14). Det var altfor meget i det ved Reformationen scierrige Parties Interesse at udbrede slige krænkende Rygter om deres Modstandere, til at man ikke skulde være meget varsom med hvad man troer af Saadant. Der er Exempler nok, der vidne om de løse Sæder, der til hine Tider herskede her i Landet, og de ere anførte af Dr. Mansa i tilstrækkelig Mængde (S. 121 f. f.). Hvorledes Biskop Arreboe i Trondhiem bar sig ad, er bekiendt nok, og om man endog ei fælder saa stræng en Dom over ham som Pont. Anall. Eccl. III, 790, bliver der dog nok tilbage til at begrunde det Retfærdige i den Afsættelsesdom, der overgik ham. Arreboes Portrait — hvis man tør dømme deraf — synes at tyde paa grov Sandselighed. Capellauen i Vordingborg sattes under Tiltale og kastedes i Fængsel for begaaet Leiermaal (1627). Rørdam: Arreboes Levnet og Skrifter I. 193.

Under 13. Marts 1686 fik Magister Peter Lange, Præst i Sorø, og Barbara Hansdatter, Præsteenke fra Herfølge, kongelig Opreisning for «begaæet Leiermaal» (Sielandske Tegnelser). Lignende Exempler paa Geistlighedens forargelige Levnet i hine Tider forekomme i Mængde. Man kan paa en vis Maade sige, at det foreliggende Skrift, med dets mange Culturbilleder, er en Commentar over den gamle

Adam af Bremens Ord om de Danske og Nordboerne i Almindelighed: «in gula et muliebribus omnes excellent».

Om Drukkenskab heri Landet ligefra den Tid, da Abbed Vilhelm advarer Valdemar den Stores 2 Døttre, der havde taget Sløret i St. Maria Kloster i Roeskilde (1188) mod at slaa sig til Drik, og indtil den Tid, langt ud over Grændserne for det foreliggende Arbeide, da Rahbek, efter sin Faders Meddelelser om Skik og Brug i hans Ungdom, giver et Bidrag til Kundskab om Tilstanden i den nævnte Henseende i Landet i Midten af forrige Aarh. (K. L. Rahbek, Erindringer om mit Levnet 1825, 1, 7) lod der sig skrive en indholdsrig Bog. For det Tidsrum, der ligger indenfor de Grændser, Dr. Mansa har valgt for sit Arbeide, er en stor Deel samlet, navnlig S. 365, der giver os et Indblik i det udsvævende Liv, der i Chr. IV's Tid fandt Sted ved Hoffet, og derfra spredte sig udover alle Samfundets Classer, efter det gamle Ord «Regis ad exemplar totus componitur orbis». Hvilket Levnet der førtes i Kongeborgen, derom giver den engelske Gesandt, Greven af Leicester, der var her i 1631, et Billede, naar han skildrer Chr. IV som drukken Dag efter Dag (D. M. 3 Række I 21—27 og fl. Steder). Hvilket Levnet de førte, der skulde i Kirken advare og formane, sees bedst af Landemodernes Acter, og deraf, at Biskop Resen endog navngav 22 af sit Stifts Præster som hengivne til Drik (Pont. Ann. III 770 ad a. 1629), og hvilket Fylderi der herskede mellem Dommerstanden viser Forordningen af 9. Sept. 1638. Men mueligt er det en Trøst, at det ei saae bedre ud paa andre Steder. Der foreligger en Beretning om en stor Fest, der gaves af den berømte engelske Statsmand Cecil i Anledning af Chr. IV's Nærværelse i England 1606. En Dame skulde forestille Dronningen af Sheba, men var saa overstadig fuld, at hun faldt, og kastede i Ansigtet paa Kongen de Gaver, hun skulde frembære. Kongen dandsede ligefuldt derpaa med Dronningen af Sheba, men faldt saa lang han var, og maatte bæres i en Seng, som han i høi Grad tilsølede. Lignende Skandaler gjorde 3 Personer, der skulde fremstille Troen, Haa-

bet og Kierligheden (S. Lingard's History of England, ed. in 4to, London 1825 IV. 79 Anm.).

Efter disse Exempler, som gaves af de Fornemste, vil man ikke undre sig over, at der behøvedes en Staffebestemmelse som den, der findes i Skræddersvendenes Laugsartikl. af 23. Septbr. 1612, angaaende dem «der af Drukkenkab spyede i Laugshuus eller udenfor» (Oluf Nielsen, Kbhvn. Diplom. II. 585; jvfr. Werlauff a. St. S. 243).

Meget interessante ere de Oplysninger, det foreliggende Skrift indeholder om Sundhedspleien i ældre Tider, om Stiftelser til Optagelse af nødlidende Mennesker. Der er fra forskellige Kilder samlet en stor Deel Træk til en Skildring af den Omsorg, der vistest de Syge. Det kunde have været tilföiet, at ligesom Klostrene i gamle Dage vare Anstalter, inden hvilke Mange, naar Alderen kom, og Verden vendte dem Ryggen, fandt et roligt og stille Opholdssted: saaledes savnes der ei Exempler paa, at man kunde kiøbe sig en Plads i en saadan Stiftelse, og der «mod at betale en vis Sum indgive sig» paa Livstid (S. Ducholms Diplomatarium ved O. Nielsen, Kbh. 1872, S. VII—VIII, XIII, XLI; Lange, de norske Klostre, S. 704 om Johaniterhospitiet Varne, der var Invalidehospital for Kongens Hirdmænd). Det er en ny Side, hvorfra det i vore Tider saa ilde ansete Klostervæsen kan betragtes.

Idet vi til Slutning giøre opmærksom paa de mange adspredte Bidrag til Kundskab om de hygieiniske Forhold her til Lands, som Dr. Mansas Bog indeholder, bemærke vi endnu, at den giver en interessant Tilgift ved en Angivelse af alle de Kilder, hvorfra Forfatteren har laant de rige Materialier, han har givet os til Kundskab om Sundhedstilstanden i vort Land giennem Aarhundreder med mange i Forbindelse hermed staaende Samfundstilstande. Selv et løseligt Blik paa denne Angivelse af benyttede Kilder, vil kunne vise Omfanget af Forfatterens Studier. Et Værk, som Hr. Dr. Mansas nærværende, vilde være ufuldstændigt, hvis det ei var ledsaget af nøiagtige Navne- og Sagregistre. Saadanne savnes ei heller, og de ere udarbejdede med al ønskelig

Fuldstændighed. Men os forekommer det at være en *Affectation*, naar det ene af disse Registre kaldes en *Navne-* og det andet en *Æmneviser*. Disse nybagte Ord ere mere udanske end Ordet Register; de ere en Germanisme og dannede efter det i nogle nyere tyske Bøger forekommende Udtryk «*ein Blattweiser*». Dette er igien en Efterabelse af det i ældre hollandske Bøger brugte «*Bladwijzer*».

P. W. Becker.

Ved Slutningen af denne Anmeldelse modtager Referenten en Afskrift, der skyldes Hr. Cand. Mag. Bricka, af de forhen (S. 648) omtalte Ritus, hvorved de Spedalske fiernedes fra de Sundes Samqvem. Den synes ikke at burde savnes paa dette Sted¹⁾.

¹⁾ Edm. Martene, De antiquis Ecclesie ritibus. Editio secunda. T. II. Antwerpæ 1736. fol.

Col. 1010.

Ordo III.

Ex Rituali Bituricensi & Senonensi iussu Cardinalis Borbonii edito.
Modus eiciendi seu separandi leprosos infirmos
a sanis.

[Her findes vidtloftige Forskrifter for Præstens og den Spedalskes Færd, hvilke ende med følgende Formel, som Præsten fremsiger:]

Col. 1011.

Defendo tibi numquã intrare in ecclesiis, in foro, in molendino, in furno, & in societatibus populorum.

Item defendo tibi numquam lavare manus tuas, nec etiam alia tibi necessaria in fontibus, neque in rivulis cuiuscumque aquarum, & si vis bibere aquam, hauris cum tuo barillo vel aliquo vase.

Item defendo tibi ne de cetero vadas sine habitu leprosalis, ut cognoscaris ab aliis, & noli discalciatus esse extra domum tuam.

Item defendo tibi ne tangas aliquam rem quam volueris emere in quocumque loco fueris, nisi cum quadam virga vel quodam baculo, ut cognoscatur quid quæris.

Item defendo tibi ne de cetero intres tabernas vel alias domos, si velis vinum emere vel quod tibi datur, fac illud ponere in tuo barillo.